

СУЧАСНИЙ ЗАРЕЄСТРОВАННИЙ РИНОК ПРАЦІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТОЮ ФАХІВЦІВ З ВИЩОЮ ОСВІТОЮ

*О. В. Брім,
здобувач, НДЕІ, м. Київ*

У статті розглядається вплив освіти на розвиток економіки завдяки здатності підвищувати продуктивність населення, зокрема робочої сили.

Західні науковці майже одностайні у трактуванні вищої освіти як однієї з головних "рушійних сил" і "трансформуючих сил" суспільного розвитку, однієї з найважливіших "підойм усіх змін і зрушень" у суспільстві, однієї з запорок його економічного процвітання і безпеки, однієї із передумов національно-державного будівництва, розвитку і поглиблення демократії та ін. Адже у системі вищої освіти зосереджена більша частина, а в деяких державах і весь науковий потенціал країни, і саме тут народжується більшість ідей, концепцій і теорій, з'являються нові винаходи і відкриття, готується економічна, політична, науково-технічна еліта та ін.

Ось як, наприклад, визначає місце і роль вищої освіти група експертів Світового банку. За їхнім твердженням, вища освіта є визначальною для економічного і соціального розвитку. Установи вищої освіти несуть головну відповідальність за озброєння людей передовими знаннями і майстерністю, потрібними для відповідальної діяльності в державному управлінні, бізнесі та ін. Ці установи виробляють нові знання за допомогою наукових досліджень, слугують провідниками для передачі, адаптації і поширення знань, що продукуються в усьому світі, й підтримують уряд і бізнес-порадами, і консультаціями. В більшості країн світу установи вищої освіти відіграють також важливу соціальну роль у формуванні національної ідентичності країни і створенні умов для плюралістичних дискусій.

Вартий уваги і висновок одного з провідних співробітників Світового банку Арміна Чорсі, який у передмові до аналітичного огляду під назвою "Пріоритети і стратегії для освіти

писав: "Освіта продукує знання, вміння, цінності і відносини. Вона дуже важлива для громадського порядку і громадянства, безперервного економічного піднесення та скорочення бідності. Освіта стосується також культури: вона є головним інструментом поширення досягнень людської цивілізації. Ці численні завдання роблять освіту ключовою царинною державної політики в усіх країнах".

Неважко помітити, що, говорячи про важливість вищої освіти для всіх сфер людського буття, майже всі дослідники на перше місце ставлять її роль у розвитку економіки. Доречно буде нагадати, що вплив освіти на економічну сферу було визнано ще в часи Давньої Греції та Риму. Зокрема, Платон зазначав, що розвиток освіти є необхідною умовою економічного здоров'я нормального суспільства передусім тому, що вона робить громадян "розсудливими людьми". Оскільки освіта має високу економічну цінність, то, на думку Платона, значна частина суспільного багатства має бути вкладена саме в освіту. Важкий внесок у з'ясування й висвітлення питань взаємовідносин "освіта — економіка" зробив Адам Сміт. На початку ХХ ст. американський учений Альфред Маршалл дійшов висновку, що "найціннішим серед усіх капіталів є капітал, вкладений в людей, зокрема в їх освіту" [3].

У 30—40-х роках ХХ ст. через світову економічну кризу та Другу світову війну інтерес науковців до проблем взаємовідносин освіти й економіки значно послабився, а панівною стала думка про залежність розвитку освіти від піднесення економіки, а не навпаки, як вважалося до цього.

Проте вже у 50-ті і особливо в

60-ті роки неспроможність тодішніх провідних економічних теорій пояснити економічне піднесення за допомогою лише таких чинників, як праця і капітал, зумовили "перевідкриття" ролі освіти, зокрема людського капіталу ("human capital") в економічному зростанні. Американський учений Теодор Шульц переконливо довів, що освіта — це не просто споживацька активність, а вкладання капіталу, що приводить до створення людського капіталу, який можна порівняти з фізичним капіталом.

Тут, на наш погляд, доцільно наголосити на такій обставині. Людський капітал Т. Шульц розумів як суспільний капітал, що ґрунтується на освіті. Освіта ж як суспільне явище має дуалістичну природу: з одного боку, вона реалізується як суспільна власність, а з іншого — як приватна власність особи. Здобуваючи освіту, її споживач підвищує свою соціальну значущість (трудова, професійну, рольову), забезпечує собі кращий життєвий рівень і конкурентоспроможність. Іншими словами, власник освіти використовує її як життєво важливий засіб, як певний капітал, який, до речі, наробляється копійкою працею. Це не просто цікавість, пізнавальний процес.

Не секрет, що освічені люди в сучасному суспільстві отримують вищу платню. Навіть в українському суспільстві, яке зазнало глибокої економічної кризи, зі зниженням значення освіти в перші роки незалежності, з перекаліфікацією інженера на продавця, соціологічними дослідженнями чітко фіксується різниця в матеріальному становищі людей на користь більш освічених. (Дуже швидко з'ясувалося, що вища освіта — це не просто фах, кваліфікація, а й краща оцінка ситуації, розуміння закономірностей, культура й ерудиція, загалом кращі шанси вижити.) За слушним твердженням Т. Шульца, піднесення економіки можна лише частково пояснити збільшенням фондів праці та фізичного капіталу.

Надзвичайно вагомим і важливим компонентом цього піднесення є підвищення якості робочої сили, що може забезпечити лише розвиток освіти, включно з вищою. Це "перевідкриття" привело до швидкого зростання кількості наукових досліджень із питань взаємовідносин освіти й економічного розвитку та виявив того, що американська дослідниця Мері Боумен назвала "революцією в економічному мисленні". Згідно з цим новим економічним мисленням освіта трансформується у "людський капітал" і робить людей більш продуктивними не лише на ринку праці, а й у повсякденному житті.

Освіта робить внесок у зростання економіки завдяки своїй здатності підвищувати продуктивність населення, зокрема робочої сили, що зумовлює підвищення власних заробітків. Коротко суть теорії "людського капіталу" розкриває теза про те, що освіта збільшує продуктивність робо-

чої сили, а результатом цього є економічне зростання. Виходячи з неї, було розроблено кілька моделей людського капіталу.

Загалом 60-ті роки — час надзвичайно гострих дискусій у західній науковій літературі з приводу взаємовідносин освіти й економіки, особливо щодо теорії "людського капіталу" ("theory of human capital") та його ролі в економічному зростанні. Академічні баталії можна пояснити тим, що питання економічного зростання, кращих можливостей зайнятості, міжнародної конкурентоспроможності або навіть справедливості в отриманні роботи, прибутків та інших соціальних винагород залежать переважно від того, як розуміють взаємовідносини освіти та економіки.

За дотепним висловом англійського вченого Дж. Вейзі, наукові суперечки про взаємовідносини освіти і піднесенням економіки нагадували дискусію про курку і яйце, про те, що первинне і що вторинне, що головне і що другорядне". Однак уже тоді було чимало вчених, які вважали, що істина лежить десь посередині, їхню позицію досить чітко висловили американські науковці Р. Гарбісон та К. Майєрс, які в одному зі своїх спеціальних досліджень дійшли висновку, що "освіта — це і квіти, і насіння для економічного зростання".

У другій половині 80-х — першій половині 90-х років у науковій літературі знову загострилася полеміка навколо цього питання, про що свідчить помітне зростання спеціальних досліджень. Новий спалах дискусій можна пояснити такими чинниками:

- 1) бурхливим розвитком освіти взагалі і вищої зокрема в розвинутих країнах;
- 2) загостренням загальної кризи державної вищої освіти;
- 3) тривалим кризовим станом вищої освіти у країнах, що розвиваються;
- 4) переходом посттоталітарних країн до ринкової економіки;
- 5) різким погіршенням економічного становища в посттоталітарних країнах;
- 6) трансформацією вищої освіти в країнах із перехідною економікою;
- 7) значними досягненнями в економіці і вищій освіті у так званих нових розвинутих країнах та ін.

Знову, як і тридцять років тому, деякі вчені почали ставити під сумнів теорію "людського капіталу", заперечувати провідну роль освіти, перекладаючи вищої, в економічному зростанні й навіть вимагати скорочення державних витрат на її розвиток.

Це, у свою чергу, привело до збільшення кількості наукових публікацій на захист освіти та підтвердило її значення для економіки. Досить помітною в цьому плані є колективна праця провідних фахівців із проблем освіти "Пріоритети і стратегії для освіти", підготовлена в рамках спеціальних досліджень Світового банку. Вони, зокрема, дійшли такого висновку:

"Освіта є головним інструментом економічного і соціального розвитку... Інвестиції в освіту зумовлюють накопичення людського капіталу ("accumulation of human capital"), який є ключем до стабільного економічного піднесення і зростання прибутків. Освіта... також робить внесок у зменшення бідності через підвищення продуктивності праці бідних, скорочення народжуваності й поліпшення здоров'я і підготовки людей до ширшої участі в економічному та суспільному житті" [8].

Погоджуючись загалом із цим висновком, слід, однак, зробити ще найменше два суттєвих уточнення. По-перше, освіта сама по собі не підносить економіку, вона лише робить величезний внесок у цей процес. По-друге, тут діє певна законність, на яку треба звернути особливу увагу економістам і політикам посттоталітарних країн, зокрема України. Суть цієї законності полягає в тому, що інвестиції і в людський, і у фізичний капітал сприяють економічному піднесенню лише за ринкових відносин [7].

На думку фахівців Світового банку, освіта робить внесок в економіку і за допомогою підвищення індивідуальної продуктивності, яку вона забезпечує, і за допомогою накопичення знань. Внесок освіти можна оцінити через її вплив на продуктивність, яку вимірюють як різницю між прибутками, котрі приносить освіта, і витратами на її утримання й розвиток. Це "мірило" відоме як "соціальна норма прибутку інвестицій в освіту" ("social rate of return to investing in education").

Зазначена норма дуже висока в країнах з низьким і середнім рівнем прибутків — 10—15%. У країнах з високим рівнем прибутків вона становить 8—10%. Звідси висновок, з яким не можна не погодитися: освіта взагалі є досить прибутковою сферою фінансових інвестицій як для держави, так і для окремої особи.

Накопичення знань, про яке говорять фахівці Світового банку, — надзвичайно важливий фактор не лише економічного, а й суспільного розвитку людства. Власне, це накопичення і зумовило сучасні трансформації світового масштабу і формування нового типу суспільства — інформаційного. Можна називати його й інакше, але суть не зміниться: знання стає основним знаряддям діяльності людей.

Вища освіта також робить внесок у самозабезпечене зростання через вплив випускників на поширення знань. Вищі навчальні заклади несуть основну відповідальність за озброєння індивідів новими знаннями і навичками, необхідними для відповідальних посад в уряді, бізнесі та ін. Вищі навчальні заклади продукують нові науки й технічні знання за допомогою наукових досліджень та передового навчання і виступають провідниками для передачі, адаптації та поширення знань, що виробляються

в усьому світі. Соціальна норма прибутку приблизно у 10% свідчить, що інвестиції у вищу освіту роблять внесок у підвищення продуктивності праці та значне економічне піднесення [5].

Діяльність працівників вищої освіти становить собою один із різновидів праці як такої і є необхідною складовою суспільної праці, яка безпосередньо пов'язана з усім механізмом суспільного відтворення. Вплив праці працівників вищої школи на економіку країни багатосторонній, але головний його ефект — здобуття знань і пряме, й опосередковане підвищення кваліфікації робочої сили (тобто підвищення ефективності живої праці).

У теоретичному плані питання про те, до якої сфери народного господарства (виробничої або невиробничої) належить вища школа, до цього часу залишається дискусійним. Одні вчені твердять, що вища школа одночасно належить до невиробничої сфери, інші — що вона частково безпосередньо пов'язана з матеріальним виробництвом. Подвійність, складність характеру праці в системі освіти підкреслюється багатьма вченими.

Так, представники класичної політекономії і статистики вважають, що згідно з теорією вартості працівники вищої школи, беручи участь у формуванні висококваліфікованої робочої сили, безпосередньо вартості і, відповідно, національного доходу, не створюють, а тільки витрачають останній. На цій підставі робиться висновок про те, що витрати на вищу освіту є виробничими витратами. Водночас витрати на підготовку висококваліфікованих спеціалістів сприяють росту кількості сукупної робочої сили, тому можливо більш обґрунтовано розглядати витрати на освіту не як кінцеве використання частини національного доходу, а як затрати, що відтворюються в процесі матеріального виробництва, які, будучи вкладеними в живу робочу силу, збільшили його ефективність і водночас складність у матеріальному виробництві праці, що використовує частини національного доходу.

Одним із перших зробив економічний аналіз стану освіти С. Струмлін. Він на основі статистики кінця XIX — початку XX ст. дав кількісну оцінку фактору освіти, розглянувши вклад різних ступенів освіти до бюджету держави і до бюджету працівника. С. Струмлін застосував метод вирахунку витрат на освіту через "втрату заробітку", запропонував розрахунок рентабельності освіт для окремої людини і суспільства в цілому. Усі існуючі методи визначення народної господарської ефективності витрат на освіту можна розділити на прямі і непрямі. Перші передбачають отримані (в тому або в іншому вигляді) вартісні оцінки ефективності освіти, її вплив на діяльність народного господарства. Другі дозволяють отримати непряму (не вартісну) оцінку ефек-

тивності освіти шляхом порівняння результатів діяльності цієї системи з деякими завданнями виробництва.

Порівняння обсягу знань, що вимагається, і дійсного відповідно до кожної спеціальності показує, наскільки фактична підготовка працюючих відповідає вимогам виробництва. Позитивною в цьому методі є можливість кількісної оцінки надлишку або дефіциту робочої сили з даним рівнем підготовки.

Разом з тим метод передбачає, що виробництво жорстко детермінує структуру освіти сувору відповідальність рівня підготовки виду роботи. Насправді ж у рамках кожної спеціальності існує достатньо широкий спектр рівнів кваліфікації працюючих. Крім того, розвиток освіти може (і навіть повинен), забігаючи вперед, випереджаючи поточні потреби економіки в кадрах вищої і середньої кваліфікації, перевершувати за своїм якісним рівнем технологію сьогоденного виробництва.

До недоліків цього методу можна віднести і те, що він не дозволяє враховувати різницю в якості навчання: його внутрішня логіка передбачає, що професійна структура працюючого населення вже досягла оптимального стану і вимагає тільки змін освітньої структури, що не зовсім можливо; метод логічно незавершений з економічної точки зору, оскільки не дозволяє виміряти втрати в економіці внаслідок диспропорцій, що виникають між потребами виробництва і досягнутим рівнем освіти робочої сили.

Прямі методи визначення ефективності освіти різні. Методи, засновані на визначенні коефіцієнтів редукації праці, дозволяють розраховувати приріст умовної чисельності робочої сили відповідно до рівня приросту її освітнього рівня і на цій основі визначити вплив підвищення рівня освіти на національний дохід. У працях учених західних країн великого поширення набув метод оцінки ефективності освіти, який базується на підрахунках так званих норм віддачі, які рахуються шляхом віднесення прибутків, отриманих індивідом унаслідок наявності в нього освіти, до її вартості. Норми віддачі в цьому випадку являють собою рентабельність "людського капіталу" для окремого індивіда і, відповідно до думок прибічників теорії "людського капіталу", виконують ті ж функції, що і норма прибутку відносно до фізичної праці. Тобто вимірюють ступінь ефективності "людських інвестицій" і регулюють їх розподіл. Ефективність освіти в цьому випадку розглядається з точки зору окремої особи, яка хоче отримати диплом.

При оцінці ефективності освіти за допомогою норм віддачі частіше використовується показник внутрішньої норми віддачі, що показує ступінь окупності "людського капіталу" за весь термін його служби, відмінність

від показників поточної ефективності, які характеризують її рівень у кожний момент часу. Тому при підрахунку норм віддачі використовуються величини прибутку і витрат, дисконтовані до певного моменту початку інвестицій. При визначенні внутрішніх норм віддачі звичайно користуються методом аналізу.

Згідно з теорією "людського капіталу" внутрішні норми віддачі не просто показують ступінь ефективності витрат на навчання, але і регулюють розділ інвестицій між різними типами і рівнями освіти, а також між системою освіти в цілому й економікою України.

З точки зору окремого індивіда внутрішні норми віддачі освіти справді можуть відігравати розподільчу роль (правда, в обмежених рамках). Так, наприклад, знаючи внутрішні норми віддачі різних професій і норми прибутку на фізичний капітал, можна вкласти особисті кошти в ту чи іншу сферу залежно від того, де передбачається великий прибуток. Аналогічна поведінка можлива і з боку підприємців. Адаже витрати на освіту сукупного працівника (враховуючи те, що ці витрати скорочують додаткову вартість і збільшують вартість робочої сили) повинні розглядатися ними як капіталовкладення, що приносять прибуток, тому що більш освічена робоча сила здатна до більш складної праці, яка приносить велику додаткову вартість.

Для всієї економіки в цілому регулююча роль норм віддачі не так важлива. При розрахунку соціальних норм віддачі використовуються повні витрати на освіту, які, як правило, перевищують витрати приватних осіб, оскільки держава (і це характерно, перш за все, для розвинутих держав) бере на себе велику частину витрат такого чину. Як правило, соціальні норми віддачі дещо нижчі, ніж приватні. Проте соціальні норми служать тільки економічним орієнтиром для державної політики в галузі освіти, яка повинна враховувати ідеологічні, соціальні і політичні фактори. Основним недоліком норм віддачі інвестицій в освіті (особливо соціальних) є те, що вони показують лише, в якому напрямку потрібно змінювати інвестиційну політику, не дозволяючи при цьому вирішити питання, наскільки змінювати інвестиції в ту чи іншу сферу.

Факторний аналіз джерел економічного росту плідний і може дати важливі результати, якщо сконцентрувати увагу не стільки на кількісному зростанні параметрів окремих факторів, скільки, перш за все, на їх якісних характеристиках і взаємодії між ними. Для цього необхідна розробка складних динамічних моделей, які описують взаємозв'язок між окремими факторами і процеси змін цих взаємозв'язків. Важливе місце в такій моделі повинно належати фактору освіти.

Одночасно зміниться і сама постановка проблеми ефективності витрат на освіту. Зміст вирішення цієї проблеми буде уже не в тому, щоб знайти гіпотетичну частку національного доходу, створену за рахунок витрат на освіту, а в тому, щоб оцінити розмір інвестицій в освіту, необхідних у конкретних умовах для забезпечення максимального темпу росту економіки; тобто проблема переноситься в площину вирішення завдання оптимального розподілу ресурсів і планування. Підхід до вирішення цього завдання вимагає аналізу об'єктивних зв'язків між витратами на освіту й інвестиціями в інші сфери економіки. Найбільш виражений логічний зв'язок між роботою спеціалістів у галузі наукового забезпечення виробництва, його конструкторської і технологічної підготовки і розвитком сфери матеріального виробництва.

Якість підготовки спеціалістів із вищою освітою, що характеризує деякі умовні показники середнього потенціалу знань, умінь, навичок, якими володіють після закінчення навчання у ВНЗ спеціалісти відповідного року випуску, багато в чому визначається об'ємом витрат, що вкладені в систему вищої освіти за всі роки їх навчання [4, 6].

Література:

1. Антошкіна А.І. Научные основы концепции обучения на протяжении всей жизни // Ринкова трансформація економіки України: проблеми регулювання: Колективна монографія / За ред. В.Ф. Беседина, А.С. Музиченка. — К.: НДЕІ, 2005. — С. 332.
2. Антошкіна О. Економіка вищої освіти: тенденції та перспективи реформування. — К.: Корпорація, 2005.
3. Высшее образование в XXI в.: подходы и практические меры (ЮНЕСКО), Париж, 5—9 октября 1998 г.) // Alma Mater (Вестник высшей школы. — 1998. — № 11).
4. Дудка Н. И. Высшая школа Украины: стратегия управления и проблемы реформирования. — К.: Основа, 2002.
5. Каленюк І. До питання про освітній потенціал країни // Економіка України. — 2001. — № 11.
6. Каленюк І. С. Економіка освіти. — К., 2003.
7. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки) "Шляхом європейської інтеграції" / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Гець та ін.; національний інститут стратегічних досліджень, інститут економічного прогнозування НАН України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. — К.: УВЦ Держкомстату України, 2004.
8. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы. Доклад Всемирного банка / Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2003.